

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LIII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

© 2016 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LIII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXVI

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA

Textele nepublicate nu se restituie.

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

RADU OTA, Vasile Moga, maestru al arheologiei clasice.....	XI
RADU OTA, Interviu cu domnul profesor Vasile Moga, la ceas aniversar.....	XVII
GEORGE BOUNEGRU, RADU OTA, Ion Berciu, pionier și maestru al muzeografiei românești (1904-1986).....	XXV

STUDII – STUDIES

SABIN ADRIAN LUCA, FLORENTINA MARȚIȘ, Artefactele litice șlefuite din așezările neolitice timpurii ale culturilor Starčevo-Criș și Vinča. <i>Polished stone artefacts from Early Neolithic Settlements of Starčevo-Criș and Vinča cultures.....</i>	1
SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Date radiocarbon ale nivelului III de la Tărtăria-Gura Luncii (cercetările preventive ale anilor 2014-2015) <i>Radiocarbon data from level III at Tărtăria-Gura Luncii site (2014-2015 preventive researches).....</i>	27
ION TUȚULESCU, Notes about a miniatural clay representation of an axe with crossed arms found in Ocnîța, Vâlcea county <i>Notă asupra unei reprezentări miniaturale din lut a unui topor cu brațe în cruce descoperit la Ocnîța, județul Vâlcea...</i>	35
GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, TEODOR MUNTEAN, Așezarea din epoca bronzului de la Aiud – <i>Groapa de gunoi</i> . Considerații preliminare <i>Bronze Age settlement at Aiud - Groapa de gunoi. Preliminary report.....</i>	45
MIHAELA BLEOANCĂ, Un complex Wietenberg descoperit în situl de la Ampoița-La Pietre (jud. Alba) <i>A Wietenberg feature discovered at the Ampoița-La Pietre archaeological site.....</i>	83

ILIE LASCU, DAN ANGHEL, CRISTINEL FÂNTÂNEANU, MONICA URSU, CLAUDIU TĂNĂSELIA, Depozitul de bronzuri de la Pianu de Jos <i>The bronze hoard from Pianu de Jos</i>	109
MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Un celt din bronz, recent descoperit la Hăpria (com. Ciugud, jud. Alba) <i>A bronze socketed axe, recently discovered at Hăpria (Ciugud parish, Alba County)</i>	143
RALUCA GHEORGHIU, ILIE LASCU, Piese de bronz descoperite în situl de la Alba Iulia - „Recea” <i>Bronze objects discovered at Alba Iulia - „Recea” site</i>	151
CRISTINEL PLANTOS, MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Two belt buckles of late Latène period from Craiva – “Piatra Craivii” – recently recovered <i>Două paftale de epocă târzie Latène de la Craiva – “Piatra Craivii” recent recuperate</i>	165
DOINA BENEĂ, Lucrările de aducțiune a apei în Dacia romană. Cu privire specială asupra canalizărilor cu conducte de plumb <i>Die Wasserzuleitung in der Provinz Dacia Romana. Mit besonderer berücksichtigung der Leitungen aus Bleirohren</i>	179
RADU CIOBANU, Statuaria colorată greco-romană – principii estetice și implicații tehnice; exemplele de la Apulum <i>La statuaire greco-romaine colorée: principes esthétiques et implications techniques - les exemples d'Apulum</i>	187
RADU OTA, CRISTIAN TITUS FLORESCU, Observații asupra incintei vestice a castrului roman de la Apulum și câteva constatări istorice <i>Observations about western precinct of the Roman camp at Apulum and some historical remarks</i>	205
DOREL BONDOC, O farfurie creștină descoperită la Romula <i>A Christian plate found at Romula</i>	235
CRISTIAN TITUS FLORESCU, RADU OTA, Un mormânt din secolul X descoperit în incinta fostului castru roman de la Apulum <i>A 10th century grave discovered in the former Roman camp at Apulum</i>	245
AUREL DRAGOTĂ, Un accesoriu cosmetic din jurul anului 1000 în necropola de la Alba Iulia - Izvorul Împăratului <i>A cosmetic accessory from around 1000 AD in the necropolis at Alba Iulia - Izvorul Împăratului</i>	255

FLORIN CIULAVU, ANCA TIMOFAN, Un atelier de prelucrat metale datând din secolele XVIII-XIX, descoperit la Alba Iulia <i>A metalworking workshop dating from the 18th-19th centuries, found at Alba Iulia.....</i>	263
JÓZSEF GÁBOR NAGY, The life and scientific work of Zsigmond Reiner <i>Viața și activitatea științifică a lui Zsigmond Reiner.....</i>	285

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII

RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

DAN ANGHEL, Tehnici de restaurare a unor spade celtice descoperite la Gâmbaș <i>The restoration of some Celtic swords discovered at Gâmbaș.....</i>	309
SORIN ȘERBAN, Ceramica romană de la Apulum și împrejurimi. Metode de conservare și restaurare diferite, de la caz la caz <i>Roman pottery from Apulum and neighborhoods. Methods of preservation and reconditioning different cases.....</i>	341

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, <i>Transformation by Fire. The Archaeology of Cremation in Cultural Context</i> . Edited by Ian Kujit, Colin P. Quinn, Gabriel Cooney, The University of Arizona Press 2014, 322 pag	349
VASILE MOGA, J. R. López Rodríguez, J. Beltrán Fortes (eds.), <i>Itálica, Cien años, Cien Piezas</i> , ed. JUNTA DE ANDALUCÍA, Consejería de Educación, Cultura y Deporte. DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE SEVILLA. Área de Ciudadanía, Participación y Cultura, Sevilla, 2014, 238 pag., 104 fotografii color).....	353
FLORIN CIULAVU, Aurel Dragotă, <i>Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X-XI)</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, 261 p.....	357
Lista autorilor.....	363

**Volum omagial dedicat
domnului Vasile Moga,
cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani**

Vasile Moga

OBSERVAȚII ASUPRA INCINTEI VESTICE A CASTRULUI ROMAN DE LA APULUM ȘI CÂTEVA CONSTATĂRI ISTORICE

Radu OTA
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Cristian Titus FLORESCU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: Apulum, castru roman, zid de incintă, *opus quadratum*, mortar hidraulic.
Key words: Apulum, roman camp, enclosure wall, *opus quadratum*, hydraulic mortar.

I. Introducere.

Cercetările arheologice prilejuite de restaurarea unei clădiri monument istoric în vederea amenajării unui muzeu de artă religioasă în care vor fi expuse și cărți de patrimoniu, au adus la lumină date interesante cu privire la vestigiile din zona nord-vestică a castrului roman de la Apulum și din interiorul fostei fortificații antice, începând cu perioada postromană până în sec. XIX¹.

Clădirea asupra căreia se efectuează restaurarea se află la baza bastionului Sf. Mihail, aparținător cetății habsburgice de tip Vauban, construită între 1715-1738. Se cunoștea că a fost spital militar pe timpul ocupației austriece, primul de acest tip de pe teritoriul actual al României. Denumit Spitalul Mic sau Casa Doctorului, se pare că acest edificiu este atestat pe harta arhitectului Giovanni Morando Visconti, datată în 18 februarie 1711, ceea ce a făcut ca specialiștii să presupună că ar fi mai veche, din timpul Principatului Transilvaniei². Edificiul nostru este notat pe această hartă cu litera I, alături de altele care au aparținut caselor de oaspeți ale scaunelor săsești, fiind amplasat lângă zidul vestic de incintă, cu o latură scurtă lipită de acesta, la jumătatea distanței dintre vechea *porta decumana* (în evul mediu, poarta Sf. Mihail) și palatul contelui Teleki, unul dintre marii feudali ai regatului Ungariei³. Refaceri succesive și extinderi au avut loc în sec. XVIII-XIX, fiind atestate pe planurile

¹ Museikon. Un nou muzeu al icoanei revitalizează o clădire monument istoric restaurată în Alba Iulia. Proiect finanțat de Mecanismul Financiar SEE 2009-2014. Imobilul se află pe str. Unirii, nr. 3.

² Anghel 1987, p. 104; Fleșer 2015, p. 40.

³ Fleșer 2006, p. 76, 78.

cartografice ale locotenent-colonelului Conrad von Weiss (1731 și 1736), ale generalului Bohn (1747) și pe altele din anii 1817-1823 și 1848-1852⁴.

II. Istoricul cercetărilor asupra zidului vestic de incintă.

Zidul vestic de incintă a fost prima oară identificat cu ocazia lucrărilor de canalizare efectuate pe străzile Unirii (fostă Nicolae Iorga) și Mihai Viteazul între anii 1966-1968, fiind surprinsă doar fundația la 2,20 m adâncime, cu lățimea de 2,20 m, alcătuită din piatră de carieră spartă, amestecată cu cărămidă sfărâmată, înecate în mortar⁵. Cercetările din anii 2000-2002 ale Daniei Marcu Istrate din zona Palatului Episcopal Catolic, au adus la lumină noi date despre zidul vestic de incintă și un turn de curtină. Astfel, pe unele porțiuni, zidul de apărare s-a păstrat pe o lățime de 1,80 m și cinci asize în elevație, până la actualul nivel de călcare, cu decroșul fundației la -2,94 m, iar talpa temeliei la -4,28 m⁶.

III. Descriere tehnică și observații stratigrafice.

Proiectul de cercetare arheologică presupunea, inițial, realizarea unui număr de șapte unități de săpătură notate cu sigla de *casetă*. Ca urmare a descoperirilor extrem de importante au fost deschise până la finalul lucrărilor, atât pentru completarea și lămurirea unor situații arheologice cât și la cererea beneficiarului, în comun acord cu proiectantul, în vederea punerii în valoare și a introducerii în circuitul expozițional a vestigiilor arheologice identificate pe parcursul cercetării, 21 casete arheologice.

În prezentul studiu abordăm doar acele unități de săpătură care pun în evidență locuirea postromană, pe care o considerăm de importanță și noutate majore pentru succesiunea de nivele arheologice din interiorul fostului castru roman de la Apulum. Celelalte etape istorice, sperăm că vor face obiectul unor alte studii de specialitate, sau chiar a unei monografii a zonei.

Menționăm de la început că a fost utilizată o cotă unică a șantierului la care s-au raportat toate descoperirile efectuate, aceasta fiind considerată nivelul de călcare din clădirea nouă, în zona pragului (**Fig. 2**). Descrierea tehnică a unităților de cercetare este următoarea:

Caseta 3.

Aceasta a fost practică pe latura de V a clădirii (**Fig. 2**), având drept scop documentarea paramentului exterior al zidului antic identificat în urma

⁴ Goronea 2007, Fig. 51; Fleșer 2015, p. 40.

⁵ Anghel 1975, p. 268, Fig. 7-9.

⁶ Marcu Istrate 2008, p. 45-46, fig. 9.

îndepărtării cămășuielii de cărămidă de pe fațada de vest a edificiului monument istoric (**Fig. 14**). Zidul de Vest al fostului Spital Militar a primit sigla de Z. 4. Acesta este realizat din asize de cărămidă, cu dimensiunile de 28 x 14 x 6 cm, prinse cu mortar alb-cenușiu, destul de compact, ce conține granule de nisip în proporție mai mare. Acest zid, de la nivelul de călcare actual până la cota de +3,86 m, reprezintă o cămășuială realizată peste un altul construit din blocuri de calcar gălbui prinse cu mortar tare, compact, de culoare albă-gălbuie, ce conține nisip și granule de cărămidă pisată. Acest zid a primit sigla de Z. 4A. (**Fig. 10a, 10b**). Identificarea acestei structuri de zidărie ne-a determinat poziționarea casetei 3, care a avut dimensiunile de 2,75 x 2,04 m. Cota maximă până la care s-a coborât este de -3,45 m de la cea a șantierului.

În ceea ce privește rezultatele obținute, a fost documentat modul de construcție a Z. 4A, realizat în tehnică romană, *opus quadratum*, din blocuri fasonate și ecarisate, pe care îl punem în relație cu o etapă de refacere a incintei, datată în perioada postromană. Această intervenție a fost necesară datorită unei prăbușiri a blocurilor de la primele asize ale elevației. Talpa actuală a etapei de refacere se găsește la -1,28 m (**Fig. 10a, b**) și este așezată pe o zonă de umplutură - straturi succesive de balast și pietriș (**Fig. 9**) - nu chiar foarte stabilă pentru fundare. De la această cotă, în adâncime, a fost surprins Z. 4D, zidul inițial de incintă al castrului roman, latura de vest. Ca urmare a prăbușirii acestuia nu a fost remarcată structura de parament, fiind identificat doar *emplecton*-ul, prin practicarea unui sondaj sub talpa Z.4A. A fost surprinsă și o parte din grosimea acestui zid la cota de -2,35 m. La adâncimea de 3,05 m au fost reperate blocuri prăbușite din paramentul zidului inițial al castrului, Z.4D (**Fig. 8**). Datorită condițiilor deosebite de lucru și a măsurilor de siguranță documentarea casetei a fost oprită la acest stadiu. Totodată a fost identificat nivelul de călcare exterior inițial al clădirii actuale ce are aceeași cotă cu nivelul decroșului zidului de sprijin al fortificației Vauban, care se situează la cota de -0,49 m (**Fig. 9**). Talpa fundației acestui zid ce a primit sigla Z. 9 se situează la cota de -1,09 m.

Caseta 6

Cu dimensiunile de 5,60 x 1,40 m, aceasta a fost deschisă la cererea proiectantului, dorindu-se vizualizarea fundației zidului de N al băilor, notat cu sigla Z. 8, în vederea realizării unei subzidiri (**Fig. 2**). La cota de -0,95 m s-a observat că fundația de beton suprapune un zid mai vechi, Z. 7, din bolovani de mari dimensiuni cu cărămizi pentru egalizare prinse cu mortar compact, tare, de culoare gri-cenușie. Totodată în grundul secțiunii a fost surprinsă o canalizare din perioada austriacă realizată în boltă.

În capătul de vest a fost reperată, fragmentar, o parte din Z. 4A, la cota de -0,63 m. Se păstrează mai ales din *emplecton*-ul și șapa de mortar. Zidul 4A este spart atât de șanțul de fundare al Z. 7, cât și de intervenția din etapa

austriacă pentru realizarea canalizării și a gurii de scurgere pentru apele pluviale (**Fig. 11**). Ca urmare a identificării Z. 7 ce a fost studiat integral până la cota de fundare în caseta 16, s-a renunțat la efectuarea subzidirii, iar cercetarea s-a oprit la cota maximă de -1,67 m, după golirea Cx. 20, sigla pentru canalizarea boltită din etapa austriacă.

Caseta 9

Cu dimensiunile de 5,50 x 0,90 m (**Fig. 2**), a avut același scop ca și caseta 6. A fost identificat același zid observat și în caseta 6, cercetarea oprindu-se la cota de -1,10 m. Nu a fost remarcată nicio porțiune din zidul 4A. Prin coroborarea informațiilor cu cele din caseta 6, presupunem că Z. 7, pe traseul său, a scos și demolat zidul antic.

Caseta 11

Aceasta a fost deschisă pe colțul de SV al clădirii (**Fig. 2**) cu scopul de a identifica grosimea completă a zidului antic Z. 4A și a lămuri situația Z. 5, identificat în pivniță. Cu dimensiunile inițiale de 4,90 x 4 m, aceasta a fost extinsă spre Vest până în Z. 9, având dimensiunile finale de 7 x 4 m.

În această unitate de cercetare a fost surprins în secțiune Z.4A cu cele două paramente și *emplecton*-ul, în tehnica specifică de construcție, unde se observă utilizarea unor șape groase de mortar în care sunt prinse blocurile de calcar. Astfel grosimea totală a zidului variază între 1,96 m (în caseta 12) și 2 m. Ultima asiză din blocuri de calcar este depusă la cota de - 1,76 m. Se observă că această cotă este mai jos față de cea din caseta 3 cu aproximativ 40 de cm. Fundația acestuia, realizată din piatră spartă de carieră, legată cu mortar, coboară până la -2,40 m, unde suprapune fundația Z.4D (**Fig. 5**). Această fundație este realizată din piatră de carieră înecată în mortar. Ea se adâncește până la -4,40 m și este așezată pe un pat amenajat din balast, care coboară până la -4,82 m. De asemenea a fost identificat un extradros de boltă de la o pivniță anterioară, suprapus de clădirea austriacă (**Fig. 6**). Punem această pivniță în relație cu etapa premodernă a clădirii. Aceasta continuă la nivelul parterului, cu zidurile identificate în Casetele 12 și 13. Z. 5 din pivniță este un zid de închidere a pivniței premoderne, operație realizată în etapa austriacă. A mai fost documentat un contrafort (Z. 22) de susținere pentru Z. 9, pe care îl datăm în etapa austriacă, odată cu construirea fortificației moderne. Talpa acestuia este la -1,08 m (**Fig. 4**).

Prin coroborarea informațiilor cu cele din caseta 3 concluzionăm că zidul Z. 4A are o cotă de fundare care variază, maxima fiind la -2,40 m, în funcție de situația existentă (cota de demolare/prăbușire a zidului roman Z. 4D), și continuă printr-o elevație din asize de blocuri de calcar fasonate legate cu șape groase de mortar de la cota de -1,76 m.

Caseta 13

După o succintă informare a beneficiarului, acesta a dorit deschiderea casei 13 în camera de SV de la parter (**Fig. 2**), pentru punerea în valoare a vestigiilor arheologice care se preconizau a fi identificate. Această unitate de cercetare a avut dimensiunile de 6,30 x 2,60 m.

A fost reperat paramentul interior al zidului Z. 4A, precum și traseul acestuia, el traversând camera pe toată lățimea (**Fig. 12**). Structura de zidărie a fost identificată imediat sub pardoseala de mozaic existentă în prezent în clădire, la cota de -0,36 m. De asemenea a fost documentată etapa de adosare a zidului premodern Z. 4C la Z. 4A. Zidăria notată cu sigla Z. 4E reprezintă o amenajare realizată la momentul construirii Z. 4C și a fost pusă în legătură cu construirea gării de aerisire a pivniței edificiului datat în sec. XVI-XVII. A fost documentată și etapa austriacă, extradossul de boltă (Z. 27) ce se adosează și se suprapune cronologic peste etapa premodernă.

În urma unei intervenții asupra paramentului vestic al clădirii, prin care s-a înlăturat o cămășuială din cărămidă⁷, a fost dezvelită o parte a zidului vestic de incintă al castrului de la Apulum, care a fost clădit în faza sa din piatră în timpul împăratului Hadrian⁸. Numai că noi ne-am dat seama ulterior, în timpul cercetării, că avem de-a face cu o refacere postromană, de la sfârșitul sec. III – sec. IV. O parte a clădirii monument istoric este edificată pe zidul postroman, al cărui parament exterior a fost păstrat de habsburgi ca parte integrantă a zidăriei, peste care s-a construit etajul. Paramentul interior a fost demolat parțial de austrieci o dată cu reamenajarea clădirii mai vechi, din secolele XVI-XVII, păstrându-se pe o asiză la parterul clădirii. Prezența unei tencuieli din var, cu o grosime de 2-3 cm, aplicată pe fața interioară a paramentului interior al zidului, ne arată că structura antică a fost folosită ca parte integrantă a edificiului premodern până în sec. XVIII.

Zidul postroman se păstrează ca element de construcție integrat în actuala clădire pe o lungime de 14,90 m, în unele porțiuni pe 8-9 asize, până la 3,80 m înălțime de la actualul nivel de călcare. Au fost evidențiate două litere inscripționate pe blocurile fasonate: Ψ și C. Sunt semne pentru marcarea blocurilor în cariera de piatră. Asemenea blocuri inscripționate cu o literă au apărut pe zidurile de incintă de la Sarmizetusa Regia și Blidaru, dar și la Căpâlna (pe zidul turnului)⁹. Este încă o dovadă a faptului că meșterii greci au lucrat și la zidul de incintă al castrului roman de la Apulum, așa cum au făcut-o și la cetățile dacice. Unele blocuri cu litere inscripționate, uneori cu una, două

⁷ Vezi nota de constatare nr. 1/16.02.2016 trimisă Consiliului Județean Alba de către SC POLARH DESIGN SRL.

⁸ Ota 2012, p. 30.

⁹ Daicoviciu 1972, p. 225-230.

sau mai multe, apar și în intervenția romană din zidul de incintă de la Sarmizegetusa Regia¹⁰.

O parte a elevației, construită în tehnica *opus quadratum*, a fost identificată până la adâncimea de -1,28 m în Caseta 3. Se păstrează în unele locuri mortarul postroman dintre blocurile fasonate, realizat din var amestecat cu cărămidă pisată (*mortar hidraulic*), care se întâlnește în parament și la 3,80 m înălțime. De asemenea, s-a constatat pe baza stratigrafiei, structurii construcției, materialelor arheologice și a prezenței mortarului hidraulic că au fost efectuate reparații și reamenajări, chiar o reconstruire a zidului de incintă al castrului cel mai probabil după retragerea aureliană, în perioada Tetrarhiei, între sfârșitul sec. III - începutul sec. IV.

S-a presupus o refacere mai timpurie a zidurilor castrului, în timpul lui Septimius Severus sau Caracalla, prin identificarea unui bloc încastrat în zidul sudic de incintă al castrului, care are inscripția *Felix Leg(io) XIII Ge(mina) Antoniniana*¹¹. Dar, tot pe această latură, pe baza observațiilor personale, am identificat urme de mortar hidraulic între unele dintre blocurile fasonate, astfel încât ne punem întrebarea dacă este vorba despre o intervenție mai târzie.

Din cauze necunoscute, undeva imediat după retragerea administrației din Dacia, a existat o prăbușire a blocurilor de piatră cel puțin de la prima asiză. Aici, în caseta 3, a fost observată o piatră cu profilatură de la un monument roman refolosit, probabil un vechi altar votiv. Datorită acestor intervenții de refacere a curții la sfârșitul sec. III - începutul sec. IV, dar și problemelor tehnice apărute în timpul cercetării arheologice¹², nu a putut fi depistată fundația originală a zidului de incintă. Reconstruirea din perioada postromană este dovedită de existența unui strat de cultură de culoare neagră, nederanjat care a conținut câteva fragmente ceramice de culoare gri-cenușie, arse reducător, lucrate la roata rapidă, dintr-o pastă alcătuită din lut care are ca liant nisip. Ele au fost identificate în stratul 68¹³, la 2,55 m adâncime. O buză de vas evazată a unei oale-borcan, cu marginea rotunjită își are analogii mai apropiate în cimitirul nr. 1 de la Bratei, datat în sec. IV-V¹⁴, într-o urnă descoperită la Baciul (jud. Cluj)¹⁵, în așezările de la Țaga¹⁶ și Soporul de Câmpie¹⁷.

¹⁰ Glodariu *et alii* 1996, p. 232-233.

¹¹ Berciu, Popa 1965, p. 199, nr. 15, fig. 13; Rusu 1979, p. 52; Moga 1998, p. 56; Ota 2012, p. 28.

¹² Pentru obținerea cât mai multor informații a fost nevoie de confecționarea unor sprijiniri care au avut rolul de a susține pereții casetei 3, dar și blocurile de la prima asiză păstrată.

¹³ Acest nivel de locuire are o grosime cuprinsă între 15-20 cm și se află lângă zidul castrului, în exteriorul fortificației. Pe profilul sudic al Casetei 3 se observă cum acesta are o cădere ușoară în pantă, partea sa superioară aflându-se între -2,15 și 2,67 m.

¹⁴ Bârză 1973, p. 35-36, Pl. VI-VII.

¹⁵ Protase 2000, p. 117, Fig. 2/1.

¹⁶ Protase 2000, p. 199, nr. 272a, Pl. XXII, 6.

¹⁷ Protase 2000, p. 188, Pl. XXIV, 6-7.

Cert este faptul că este vorba despre o intervenție din perioada postromană. Această refacere a zidului, redată prin înlocuirea unor vechi asize de la baza sa cu un strat de pietriș introdus până în *emplecton*, ar fi fost înfăptuită doar de cei care cunoșteau tehnica de construcție romană, și anume, populația romanizată care și-a continuat viața și după retragerea administrației imperiale din Dacia. Prin urmare, stratul negru din care au fost prelevate aceste fragmente ceramice aparține unui nivel de călcare din sec. IV.

IV. Discuții asupra intervențiilor postromane.

În această parte a studiului vom analiza tehnica de construcție a zidului de incintă al fortificației. După o prăbușire la o dată târzie, cuprinsă între sfârșitul dominației romane și începutul perioadei postromane, s-a operat la refacerea pe această porțiune cercetată de noi a incintei vestice. Sunt mai multe elemente care ne indică un asemenea raționament: re folosirea unor blocuri fasonate și amplasarea lor pe șape de mortar rozaliu cu o grosime de 5-7 cm; introducerea în paramentul interior a unui bloc (cu un capăt semicircular) folosit inițial la coama zidului castrului din perioada clasică¹⁸; reutilizarea unor monumente din piatră romane la nivelul primei asize a elevației; introducerea unor blocuri cioplite, dar nefasonate, alături de fragmentul de monument spoliat, tot la nivelul primei asize; aplicarea mortarului rozaliu (hidraulic) atât la baza cât și între rosturile blocurilor; introducerea unui strat consistent de balast sub prima asiză a elevației, de la nivelul stratului 68 în care am recuperat numai fragmente ceramice postromane din sec. IV; modificarea traseului elevației în raport cu cel al fundației vechiului castru cu 0,46 m înspre interior.

Primul care a observat prezența mortarului rozaliu între blocurile fasonate ale castrului de la Apulum, de pe incinta sudică, a fost M. Rusu, într-un studiu publicat în 1979¹⁹. În cercetările efectuate la *porta principalis dextra* a fortificației apulense V. Moga remarcă folosirea acestui tip de mortar la legarea blocurilor fasonate ale turnului de vest²⁰. Deocamdată, în acest stadiu al cercetării, acest tip de mortar nu se regăsește în zidurile altor caestre din Dacia. Se pare că nu s-a pus accentul pe prelevarea unor asemenea probe²¹.

¹⁸ Asemenea blocuri au fost recuperate în timpul săpăturilor arheologice de la Palatul Apor, situat pe latura nordică a castrului legionar. Vezi: Moga 1990-1993, p. 213; Rusu 1994, p. 348, Fig. 6.

¹⁹ Rusu 1979, p. 50.

²⁰ Moga 1998, p. 54; idem 1999, p. 19.

²¹ Există o singură excepție, la Porolissum, unde au fost recoltate probe de mortar din zidurile castrului de pe Pomăt. Din studierea articolului publicat nu am găsit informații despre vreun mortar asemănător cu cel din zidul castrului de la Apulum. Vezi: Stoicovici, Gudea 1983, p. 188-189.

Mortarul de culoare rozalie, alcătuit din var, nisip și cărămidă pisată este întâlnit în fortificațiile romane târzii din nordul Thraciei și fosta Moesia Inferior, cel mai devreme la sfârșitul sec. III²² și se folosea de asemenea și la fundații pentru lipirea pietrelor fasonate, dar și a cărămizilor²³. Rolul acestui mortar era de a întări rezistența mecanică a zidurilor și de a asigura impermeabilitatea împotriva umidității²⁴. Mai mulți împărați au inițiat refacerea sau construirea de cetăți pe limesul dunărean: Aurelian, Diocletian, Constantin I și Licinius²⁵. Evident că o parte a acestor noi tehnici de construcție au fost difuzate și pe teritoriul fostei Dacii romane. Astfel, între Diocletian și Constantin se reface unul din zidurile de incintă de la Noviodunum, care conține mortar hidraulic, apoi de la Dinogetia, Ulmetum și Capidava, la sfârșitul sec. III - începutul sec. IV²⁶. Zidurile de incintă dintr-o etapă mai târzie, edificate la începutul sec. IV la Histria, au în componență mortar cu cioburi din cărămidă pisată²⁷. La Ulmetum se distinge o șapă de mortar rozaliu de șapte cm grosime, sub nivelul bazei elevației zidului unui turn de apărare aflat lângă poarta de SV a fortificației²⁸. Aceeași tehnică se regăsește și la reconstruirea zidului cercetat de noi, în caseta 11. La Capidava refacerea din perioada romană târzie este dovedită de tehnica de construcție a incintei, alcătuită din blocuri fasonate neîngrijit, dispuse rudimentar, legate cu mortar hidraulic și descoperirea unei monede de bronz de la Constantius II (324-361) în mortarul folosit la *emplecton*-ul unui zid al turnului 1²⁹. Aceeași dispunere a lor se observă pe zidul castrului apulens cercetat de noi. Un alt exemplu este cel al castrului legionar de la Durostorum, unde în reparația incintelor efectuată între sfârșitul sec. III - începutul sec. IV s-a folosit același tip de mortar³⁰.

În ceea ce privește reutilizarea unor monumente onorare, votive sau funerare în repararea zidurilor castrurilor sunt de amintit câteva idei ale D. Benea: nu este de acord cu utilizarea unor formulări precum "reparații în grabă" și "introducerea unor plombe"; nu admite datările acceptate cu privire la aceste refaceri (până cel târziu la retragerea aureliană)³¹; intervențiile au loc în special

²² Florescu 1958, p. 65; Biernacka-Lubańska 1982, p. 123.

²³ Biernacka-Lubańska 1982, p. 123.

²⁴ Florescu 1954, p. 70; Biernacka-Lubańska 1982, p. 114.

²⁵ Biernacka-Lubańska 1982, p. 215.

²⁶ Scorpan 1980, p. 18, 20, 25, 37, 43.

²⁷ Florescu 1954, p. 69, 93-94.

²⁸ Scorpan 1980, p. 43.

²⁹ Florescu 1958, p. 39, 41; Scorpan 1980, p. 37.

³⁰ Angelova, Bachvarov 2008, p. 98.

³¹ P. Hügel folosește denumirea de "reparații" și, deși recunoaște că contextul de descoperire a monumentelor refolosite este incert, admite că procesul reutilizării lor pornește de la începutul sec. III. Vezi: Hügel 2003, p. 78. La fel, D. Protase opinează că datarea monumentelor reutilizate este nesigură, dar înclină spre perioada romană, cu mici excepții pentru cea postromană. Vezi: Protase

în mediul militar, la baza elevației (nivelul primei asize) incintelor, a turnurilor și a zidurilor de blocare a porților³²; felul în care sunt poziționate aceste monumente, la baza curtinelor sau a turnurilor, arată o reconstrucție a structurii fortificației în locurile cele mai importante; reutilizarea monumentelor în refacerea zidurilor castrelor din Dacia a avut loc în timpul domniilor lui Constantin I sau Constantius II³³. Asemenea refaceri le avem în epoca constantiniană la Drobeta³⁴, Sucidava³⁵ și Praetorium³⁶. Tot în sec. IV reutilizări de monumente la reconstrucția zidurilor întâlnim la Capidava, Ulmetum, în Scythia Minor, la Novae, în Moesia Secunda, și Timacum Minus în Dacia Ripensis³⁷. Mai mult decât atât, monumentele votive dedicate divinităților oficiale nu puteau fi utilizate cu alt scop în timpul perioadei clasice a stăpânirii romane³⁸.

În caseta 11 se observă o modificare a traseului elevației față de fundația din sec. II-III, astfel încât blocurile componente ale acesteia sunt retrase cu 0,46 m înspre interior, sprijinindu-se pe vechiul *agger* al castrului din piatră. O asemenea situație se mai întâlnește la castrul de la Mehadia, unde zidul de incintă este retras cu 0,50 m față de linia castrului din perioada clasică romană. Această refacere a fost datată tot în sec. IV³⁹.

V. Considerații istorice.

Castrul roman a fost folosit în perioada sec. IV-VI, dovadă fiind descoperirile din interiorul acestuia⁴⁰. Două straturi de cultură încadrabile în sec. IV au fost identificate în cercetările de la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal⁴¹. Aceleași investigații ne arată locuirea în perioada regatului gepid,

2011, p. 207. M. Macrea, N. Gudea și I. Moțu sunt de părere că reutilizarea unei epigrafe onorare dedicată lui Severus Alexander la blocarea unei porți, cât și repararea turnurilor de poartă ale castrului de la Praetorium s-a întâmplat în perioada Philippus Arabs, Traianus Decius sau Gallienus. Vezi: Macrea, Gudea, Moțu 1993, p. 28.

³² Un asemenea caz de blocare a porții (*porta principalis dextra*) avem în castrul roman de la Apulum, unde s-a folosit un monument închinat de sclavul Maximianus stăpânului său, Titus Iulius Saturninus, șef al biroului vămiei publice a *Illyricum*-ului, și Geniului protector al acestei instituții. Vezi: Moga 1999, p. 12-13; IDR III/5, nr. 702. Un alt monument este o bază de statuie închinată lui IOM / SACRVM. Vezi: Moga 1999, p. 12, Fig. 14; IDR III/5, nr. 703.

³³ Benea 2004, p. 98-100, 104.

³⁴ Tudor 1968, p. 449.

³⁵ Toropu, Tătulea 1987, p. 85-90.

³⁶ Benea 2004, p. 100.

³⁷ Benea 2004, p. 100.

³⁸ Benea 2004, p. 102.

³⁹ Benea 2013, p. 331.

⁴⁰ Vezi Moga 1998, p. 117-122.

⁴¹ Marcu Istrate 2008, p. 69, Fig. 6, 15; pl. 14/2.

între ultima treime a sec. V până în 567⁴². De asemenea R. Heitel, în săpături mai vechi din aceeași zonă, observase un strat din sec. IV-V și un altul din sec. VI⁴³. Cel mai elocvent exemplu al locuirii în a doua treime a sec. VI este descoperirea unei cataramă de tip Sucidava într-un bordei⁴⁴.

Deocamdată nu se constată urme de violență după retragerea aureliană în vechile castre și așezări vicane din fosta Dacie⁴⁵. De obicei, la părăsirea unui teritoriu, romanii îl incendiau și distrugeau bunurile lăsate pentru a nu rămâne la dispoziția migratorilor. Se pare că în cazul plecării din Dacia acest lucru nu s-a întâmplat⁴⁶.

D. Benea avansează ideea că goții n-au pătruns în fosta Dacie romană, deoarece Imperiul le-a interzis aceasta, fiind interesat în continuare de protejarea populației rămasă aici și bunurile produse de aceasta. Astfel teritoriul ex provincial s-a constituit drept zonă de tampon prin care frontiera dunăreană a fost mai ușor protejată. Mai mult decât atât, s-ar fi organizat miliții de apărare⁴⁷, iar castrele au rămas în mâna vechilor provinciali⁴⁸. Prin protecția oferită de statul roman, aria intracarpatică a fostei provincii se va bucura de un statut special, populațiile barbare neavând permisiunea să pătrundă aici⁴⁹. La fel, Al. Madgearu este de părere că, după părăsirea Daciei de către armata și administrația romană, niște conducători locali ar fi putut organiza administrarea așezărilor rurale și mai ales urbane⁵⁰. În schimb, mai mulți cercetători admit o locuire în fostele castre după retragerea aureliană, dar nu sunt de acord că populația romanică ar fi fost în stare să le apere⁵¹. Datorită pătrunderii goților în arcu intracarpatic spre sfârșitul sec. IV, amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa este transformat în fortăreață, două intrări ale sale fiind blocate⁵². Și în alte părți ale lumii romane este răspândit acest fenomen de fortificare a amfiteatrelor: Aquicum, Cirencester și Salona; ceea ce ne duce cu gândul la dovada existenței unor formațiuni politice romanice⁵³.

⁴² Tănase 2008, p. 71-76.

⁴³ Heitel 1985, p. 224.

⁴⁴ Heitel 1985, p. 224; idem 1986, p. 239, 4/3a-b; Moga 1998, p. 121, Protase 2000, p. 111. Al. Madgearu consideră că aceste cataramă descoperite pe teritoriul Transilvaniei sunt legate de stăpânirea gepidă, constituindu-se ca însemne de rang primite de la împărații Imperiului de Răsărit. Vezi: Madgearu 1998, p. 220-221.

⁴⁵ Benea 1996, p. 32; idem 2013, p. 322.

⁴⁶ Benea 1996, p. 32.

⁴⁷ Benea 1996, p. 32-41.

⁴⁸ Ideea despre castrele luate în stăpânire de populația romanică îi aparține lui C. Opreanu. D. Benea amintește paternitatea acestei teorii într-o notă de subsol. Vezi: Benea 1996, p. 34, nota 63.

⁴⁹ Chirilă, Gudea 1982, p. 123-124.

⁵⁰ Madgearu 2001, p. 35; idem 2011, p. 11-12.

⁵¹ Bărbulescu 1987, p. 55-56; Protase 2001, p. 563; Matei 2007, p. 506.

⁵² Alicu 1997, p. 102.

⁵³ Diaconescu, Opreanu 1988-1989, p. 583-584.

În 1989 este editat un studiu de bază cu privire la perioada postromană și începutul epocii migrațiilor, prin care autorii aduc în discuție conservarea unei clase de *honestiores* și apărarea teritoriului prin înființarea unor formațiuni politice ale populației romanice, la fel cum s-a întâmplat și în alte părți ale fostului Imperiu Roman de Apus⁵⁴. În opinia autorilor clasa acestor *honestiores* este dovedită de purtarea unor obiecte de prestigiu, din aur sau argint, oferite de curtea imperială, însemne care uneori sunt echivalentul unui grad de ofițer superior în armata romană. Este vorba despre garnituri de centură (Sic, jud. Cluj; Feisa, jud. Alba) și fibula de argint cu capete în formă de ceapă de la Micia, care poartă inscripția *Quartine uiuas*⁵⁵. Dar această clasă a potentatilor locali este dovedită în sec. IV și de *donarium*-ul de la Biertan (jud. Sibiu), proprietate a lui Zenovius, sau de descoperirile monetare (tezaurele de Hunedoara și Tibiscum)⁵⁶.

Izvoarele literare ne vorbesc despre oameni care posedă averi considerabile, potentati locali de pe teritoriul fostului Imperiu Roman de Apus, din sec. V-VI, care conviețuiesc cu migratorii. Astfel Eugyppus ne relatează prezența acestor *honestiores* în Noricum Ripense, în sec. V; Sidonius Apollinaris, în același secol, își descrie vila luxoasă, alături de altele aparținând lui Consentius și Pontius Leontius, în Gallia; în Britannia, la 150 de ani de la plecarea administrației romane, un anume Ambrosius Aurelianus, de origine romanică, îi învinge pe saxoni la Mons Badonicus⁵⁷.

Din punctul nostru de vedere, refacerea masivă a zidurilor castrului atât pe latura cercetată direct de noi (o mică parte din incinta vestică) cât și pe cea sudică, demonstrează că a existat un centru de putere care a controlat cel puțin valea Mureșului mijlociu. Acesta era condus cel mai probabil de urmași ai veteranilor⁵⁸ stabiliți în centrul urban Apulum, care dețineau cunoștințele tehnice pentru reamenajarea, repararea și chiar reconstruirea fortificației. De asemenea se știe faptul că administrația romană recruta viitori edili și decurioni în bună măsură din rândurile veteranilor. Un asemenea centru politic a ținut legătura cu Imperiul în sec. IV datorită numeroaselor artefacte descoperite pe teritoriul Apulumului. Amintim că avem peste 50 de monede înșirate de la Diocletian până la Theodosius II, 20 de fibule cu capete în formă de ceapă și alte genuri de artefacte specifice sfârșitului sec. III - sec. IV⁵⁹.

⁵⁴ Diaconescu, Opreanu 1988-1989, p. 571-595.

⁵⁵ Diaconescu, Opreanu 1988-1989, 579-582; Madgearu 2001, p. 34-35.

⁵⁶ Diaconescu, Opreanu 1988-1989, p. 578.

⁵⁷ Diaconescu, Opreanu 1988-1989, p. 577, 588.

⁵⁸ D. Protase a evidențiat rolul decisiv al veteranilor în implementarea și extinderea procesului de romanizare, dovadă fiind numărul mare de inscripții atestate în Dacia, printre care 35 diplome militare. Vezi: Protase 1990-1993, p. 262.

⁵⁹ Protase 1966, p. 104; Protase 2000, p. 110-112.

VI. Concluzii.

În urma acestor săpături arheologice am identificat câteva informații cu privire la ceea ce s-a întâmplat cu castrul roman în perioada imediat următoare retragerii armatei și administrației imperiale. Au fost sesizate elemente ale unei refaceri masive a incintei vestice pe porțiunea cercetată de noi (L-14,9 m, h_{total elevație}-5,07 m) cel mai devreme la sfârșitul sec. III sau în cel următor. Este greu de stabilit cu precizie dacă această lucrare a fost înfăptuită în timpul primei Tetrarhii sau în perioada constantiniană. În acest stadiu al cercetării credem că această reconstrucție nu a fost străină de una dintre acelea organizate de Diocletian, Constantin sau Licinius pe linia Dunării. Nu ar fi exclus ca aceasta să fi avut loc datorită pătrunderii goșilor în Dacia intracarpatică, după mijlocul sau spre sfârșitul sec. IV. Nu putem explica însă, motivul prăbușirii blocurilor fasonate pe care le-am identificat în caseta 3.

Refacerea este atestată de folosirea unor blocuri fasonate luate din cele căzute, așezarea lor pe un strat de mortar rozaliu care conține cărămidă pisată, aplicarea aceluiași tip de mortar între rosturile blocurilor fasonate și identificarea unui strat de culoare neagră care conține fragmente ceramice gri-cenușii, lucrate la roata rapidă, specifice sec. IV. Din punctul nostru de vedere această lucrare amplă se observă și pe incinta de sud, chiar pe turnul vestic al porții *principalis dextra*, prin folosirea mortarului rozaliu.

Coroborând informațiile literare din sec. V-VI cu unele descoperiri arheologice care atestă o clasă de *honestiores* (sec. IV), veritabili proprietari de pământ, unii dintre ei, urmași ai veteranilor, am conchide că această clasă de potentăți ar fi putut organiza teritoriul, deținând tehnologia folosirii acestui mortar hidraulic și a tehnicilor de construcție romane. Ne este greu să credem că împăratul Constantin ar fi construit cel mai lung pod al antichității doar pentru a controla niște capete de pod sau o fâșie până la Brazda lui Novac. Este evident că cel puțin dinastia constantiniană era interesată să protejeze fostele teritorii romane ale Daciei intracarpatică.

Această formațiune politică, organizată cel mai probabil de urmași ai veteranilor, a rezistat cel mai probabil până la venirea hunilor în nordul Mării Negre, în anul 376, sau maxim până în al doilea deceniu al sec. V⁶⁰. Nu ar fi exclus să fi existat până la pătrunderea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov în Transilvania intracarpatică după jumătatea, ultimul sfert sau spre sfârșitul sec. IV⁶¹.

⁶⁰ Momentul în care hunii se instalează între Dunăre și Tisa. Vezi: Madgearu 2001, p. 34.

⁶¹ Chirilă, Gudea 1982, p. 128-129; Benea 1996, p. 31; Madgearu 2001, p. 34; Opreanu 2002, p. 177; Gepizii 2011, p. 10.

**OBSERVATION ON THE WESTERN PRECINCTS OF THE ROMAN CAMP
AT APULUM AND HISTORICAL REMARKS****ABSTRACT**

The archeologic research occasioned by the restoration of a historical monument building, for the installation of a religious art museum including patrimonial books, brought to light interesting data upon the ruins in the west-northern side of the Roman camp from Apulum and inside the former ancient fortification, during the post Roman period until the 19th century. It was already known that the building functioned as a Military Hospital during the Habsburg domination, but our research prove that the building is older, belonging to the period of the Transylvanian Principality. We discovered stages of the building dated as belonging to the 16th - 17th centuries and improvements and extensions dating from the 18th - 19th centuries.

Thus, it was identified a post Roman wall maintained as element of construction in the present building, on a length of 14.9 m, partially in elevation, on eight - nine layers, up to 3.8 m height on the contemporary stepping level. After the ruin of the camp wall to a late date, estimated between the end of the Roman domination and the beginning of the post Roman period, a recovery of the wall was performed on the section we researched in the western precincts. There are several elements favouring our theory: the reuse of profiled blocks and their placement on pinkish mortar digs with a thickness of 5-7 cm; the reuse of an interior face of a block (with semi-circular end), initially used for the crest of the camp in the classical period; the reuse of roman stone monuments at the level of the first layer in elevation; the use of carved blocks, next to the robbed fragment from the monument, on the first layer level; the use of pinkish (hydraulic) mortar at the base and between the blocks; the use of a consistent bed of ballast under the first layer of the elevation, at the level of section 68, where we recovered only post Roman ceramic fragments from the 4th century; the modification of the elevation route reported to the elevation of the old camp.

In our opinion, the massive reconstruction of the camp walls on the side we directly researched (a small part from the western precincts) and in the south side proves the existence of a powerful centre controlling minimum the valley of the middle Mureș River. It was most probable ruled by the successors of the veterans established in the urban centre of Apulum and possessors of technical know-how for the reconstruction of the camp. Such a centre of political power maintained its connection with the Roman Empire during the 4th century, a conclusion proved by the numerous discovered artefacts.

FIGURE CAPTION

Fig. 1 - Area framework plan.

Fig. 2 - Positioning of the research units.

Fig. 3 - Reconstruction lay-out Z. 4A (post Roman stage).

Fig. 4 - Excavation box 11, ground.

Fig. 5 - Excavation box 11, Intermediary West Profile, East Face Z. 4A, Z. 4D, Z. 22.

- Fig. 6 - Excavation box 11, North Profile South Face Z.6, Z.21, section through Z. 4A.
 Fig. 7 - Excavation box 11, identified historical stages.
 Fig. 8 - Excavation box 3, ground.
 Fig. 9 - Excavation box 3. South profile.
 Fig. 10a - West façade of the building, the northern half; Excavation box 9, West Face walls Z. 4, Z. 4A, Z. 8A, Z. 20, Z. 30.
 Fig. 10b - West façade of the building, southern half; Excavation box 3, West Face walls Z. 4, Z. 4A, Z. 4D.
 Fig. 11 - Excavation box 6, ground.
 Fig. 12 - Excavation box 13, ground.
 Fig. 13 - Photos for the excavation box 11; **a-b)** Z. 4D base, East face; **c)** Z. 4A, East facet; **d)** general view of the protection system of the walls; **e)** transversal section on Z. 4A, view on the South face of Z. 6.
 Fig. 14 - Photos for the West face of Z.4 A identified after the removal of the coating for Z. 4.
 Fig. 15 - Photos for the excavation box 3; **a)** South profile, upper half; **b)** South profile, lower half; **c)** ground with ruins level for Z.4D; **d)** final ground; **e)** Z. 4A, West face; **f)** Z. 4A, profiled stone reused in the base of the wall - detail; **g)** probe for Z. 4D.
 Fig. 16 - Excavation box 6, Z. 4A, view on the ground of the section.
 Fig. 17 - Excavation box 13, paths Z. 4A identifies inside the building and the interventions upon it dating from the medieval and modern time.
 Fig. 18 - Photos of the byzantine camp wall from the 6th century in Durostorum (Silistra, Bulgaria); **a)** general; **b)** detail.
 Fig. 19 - Post Roman ceramic fragments discovered in level 68.

Bibliografie:

- Alicu 1997 - D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul*, I, Cluj-Napoca, 1997.
 Angelova, Bachvarov 2008 - S. Angelova, I. Bachvarov, "Durostorum throughout late antiquity (4th c.-7th c.)", R. Ivanov (ed.), *Roman and early Byzantine settlements in Bulgaria*, t. III, vol. III, Ivray-Sofia, 2008, p. 97-101.
 Anghel 1975 - Gh. Anghel, „Cetățile medievale de la Alba Iulia, I”, *Apulum*, XIII, 1975, p. 245-273.
 Anghel 1987 - Gh. Anghel, *Alba Iulia*, Alba Iulia, 1987.
 Bărbulescu 1987 - M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaiissa. I*, Cluj-Napoca, 1987.
 Bârză 1973 - L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973.
 Benea 1996 - D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.
 Benea 2004 - D. Benea, "Reutilizări de monumente pe teritoriul fostei provincii Dacia", D. Benea, I. Hica, *Damnatio memoriae în antichitatea romană târzie la Dunărea de Jos*, Timișoara, 2004, p. 86-111.
 Benea 2013 - D. Benea, *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara, 2013.

- Berciu, Popa 1965
- I. Berciu, Al. Popa, "Monumente epigrafice din Apulum, IV", *Apulum*, V, 1965, p. 167-203.
- Biernacka-Lubańska 1982
- M. Biernacka-Lubańska, *The Roman and early byzantine fortifications of Lower Moesia and northern Thrace*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk-Lodz, 1982.
- Chirilă, Gudea 1982
- E. Chirilă, N. Gudea, "Economie, populație și societate în Dacia postaugustiniană (275-380 e.n.)", *ActaMP*, VI, 1982, p. 123-147.
- Daicoviciu 1972 - H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca, 1972.
- Diaconescu, Opreanu 1988-1989
- Al. Diaconescu, C. Opreanu, "Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană târzie și în perioada migrațiilor", *AIAC*, XXX, 1988-1989, p. 571-595.
- Fleșer 2006
- Gh. Fleșer, *Cetatea Alba Iulia – Edificii istorice și amenajări urbanistice – The Citadel of Alba Iulia – Historical Buildings and Planning Arrangements*, Alba Iulia, 2006.
- Fleșer 2015
- Gh. Fleșer, *Alba Iulia. Orașul și monumentele sale în imagini de epocă*, Alba Iulia, 2015.
- Florescu 1954
- Gr. Florescu, "Incinta cea mare a cetății", (volum colectiv) *Histria. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1954.
- Florescu 1958
- Gr. Florescu, "Rezultatele săpăturilor arheologice din anii 1924-1942. Epoca romană", Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1958, p. 25-72.
- Gepizii 2011
- (ed. C. Gaiu) *Gepizii. Războinici și artizani*. Catalog de expoziție, Bistrița, 2011.
- Glodariu et alii 1996
- I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-Pescaru, F. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.
- Goronea 2007
- T. Goronea, *Fortificația bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)*, Alba Iulia, 2007.
- Heitel 1985
- R. Heitel, "Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977). I", *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 215-231.
- Heitel 1986
- R. Heitel, "Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977). II. Piese de metal", *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 233-248.
- Hügel 2003
P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia*, Cluj-Napoca, 2003.
- IDR III/5 2001
- (ed. I. Piso) *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 2, Paris, 2001.
- Macrea et alii 1993

- M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993.
- Madgearu 1998 - Al. Madgearu, "The Sucidava type of Buckles and the relations between the Late Roman Empire and the barbarians in the 6th century", *Arheologia Moldovei*, XXI, 1998, p. 217-222.
- Madgearu 2001 - Al. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001.
- Madgearu 2011 - Al. Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane 275-614*, Tîrgoviște, 2011.
- Marcu Istrate 2008 - D. Marcu Istrate, *Catedrala Romano-Catolică "Sfântul Mihail" și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000-2002)*, Alba Iulia, 2008.
- Matei 2007 - D. Matei, "Considerații asupra vieții în castrul Daciei intracarpatică după părăsirea lor de către trupe", (ed. S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pâslaru) *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 500-509.
- Moga 1990-1993 - V. Moga, „Cercetări recente în castrul de la Apulum. Palatul Apor Alba Iulia“, *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 209-222.
- Moga 1998 - V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998.
- Moga 1999 - V. Moga, *Poarta principalis dextra a castrului legiunii XIII Gemina*, Alba Iulia, 1999.
- Opreanu 2002 - C. Opreanu, „Sfârșitul culturii Sântana de Mureș în Transilvania: cultura „Sfântu Gheorghe“ sau „orizontul post-cerneahovian“?“, *Ephemeris Napocensis*, XII, 2002, p. 171-181.
- Ota 2012 - R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Protase 1966 - D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
- Protase 1990-1993 - D. Protase, "Procesul de romanizare și dănuirea romanității în Dacia", *Apulum*, XVII-XXX, 1990-1993, p. 259-268.
- Protase 2000 - D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Volumul II. Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.
- Protase 2001 - D. Protase, "Situația în fostele castru romane", *Istoria Românilor*, II, București, 2001, p. 562-563.
- Protase 2011 - D. Protase, "Comentarii privind re folosirea monumentelor funerare romane în zidul castrului auxiliare din Dacia", D. Protase, *Orizonturi daco-romane*, III, Cluj-Napoca, 2011, p. 202-208.
- Rusu 1979 - M. Rusu, „Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba Iulia“, *AIIA*, XXII, 1979, p. 47-71.
- Rusu 1994 - A. A. Rusu, "Cetatea Alba Iulia în secolele XI-XV. Cercetări vechi și noi", *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 331-351.

- Scorpan 1980 - C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980.
- Stoicovici, Gudea 1983 - E. Stoicovici, N. Gudea, "Mortare romane de la Porolissum. Castrul de la Pomăt", *ActaMP*, VII, 1983, p. 185-194.
- Tănase 2008 - D. Tănase, "Orizontul sec. V-VI", D. Marcu Istrate, *Catedrala Romano-Catolică "Sfântul Mihail" și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000-2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 71-76.
- Toropu, Tătulea 1987 - O. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava-Celei*, București, 1987.
- Tudor 1968 - D. Tudor, *Olenia romană*, ed. a III-a, București, 1968.

ANEXĂ

Descrierea straturilor identificate:

- Stratul 49* - nisip galben cu pietricele.
- Stratul 50* - balast care conține oase de animale.
- Stratul 50.1* - balast gălbui cu lentile de nisip.
- Stratul 51* - sol brun închis, cu aspect lutos, care conține pietriș și oase de animale.
- Stratul 52* - sol brun, cu aspect cleios, care conține pietre, bucăți de cărămidă, pete galbene, ceramică și pigmenți rari de mortar și arsură neagră.
- Stratul 54* - sol maroniu-închis, cu aspect cleios, care conține pigmenți de *cocciopesto* și cărămidă.
- Stratul 55* - lentilă galbenă-negricioasă.
- Stratul 56* - sol negru, cu aspect lutos, care conține pietriș, pigmenți de mortar, cărămidă și arsură neagră.
- Stratul 57* - sol galben cu nuanțe brun-negricioase, care conține bucăți de cărămidă și pigmenți de arsură neagră și cărămidă.
- Stratul 58* - sol brun, care conține pietriș, bucăți de mortar, calcar și cărămidă, oase de animale, pigmenți de cărămidă și mortar.
- Stratul 59* - sol brun, cu aspect lutos, care conține pigmenți de arsură neagră și bucăți de cărămidă.
- Stratul 60* - lentilă galben-negricioasă, cu pigmenți de arsură neagră.
- Stratul 61* - lentilă de nisip cu rol de suport pentru rigolă.
- Stratul 63* - lentilă de mortar de la talpa Z 12.
- Stratul 64* - dărâmătură alcătuită din cărămidă amestecată cu mortar și pământ.
- Stratul 67* - sol negru, cu aspect făinos, amestecat cu mult mortar și bucăți de cărămidă.
- Stratul 68* - sol negru, cu aspect lutos, care conține pigmenți de mortar.
- Stratul 69* - sol galben-negricios, cu aspect afănat.
- Stratul 70* - sol galben, cu aspect lutos, care conține ceramică, oase de animale, pietricele și pigmenți de mortar.
- Stratul 70.1* - lentilă neagră-maronie cu aspect lutos.
- Stratul 70.2* - lentilă de lut galben.

Stratul 71 - lentilă de pietriș mărunț.

Stratul 89 - sol negru-cenușiu, afânat, care conține mortar alb și *cocciopesto*, pietre și bucăți de cărămidă.

Stratul 89.1 - *cocciopesto* și bucăți de cărămidă.

Stratul 101 - strat de pământ negricios sfărâmicios, care conține pigmenți de mortar și cărămidă, pietricele și oase de animale.

Stratul 101.1 - sol negru, afânat, care conține pigmenți de mortar, cărămizi sparte, pietre și oase de animale.

Stratul 111 - strat de pământ negru amestecat cu sol galben, care conține bucăți de cărămidă și mortar, pietriș și pietre.

Stratul 113 - strat de pământ brun-cenușiu lutos.

Stratul 113.1 - strat galben lutos amestecat cu sol negru, bucăți de mortar, oase de animale și cărămidă.

Stratul 115 - sol negru, ușor afânat, care conține bucăți de var și pigmenți de mortar alb și cărămidă.

Stratul 116 - mortar gălbui amestecat cu pământ, care conține bucăți de *cocciopesto*.

Stratul 117 - sol negru-cenușiu, afânat, care conține bucăți de *cocciopesto*, mortar și pietricele.

Stratul 118 - nivel de umplutură provenit de la o demolare, care conține *cocciopesto*, pietre, bucăți de mortar cenușiu, sol brun-roșietic, cu aspect lutos, pigmenți de cărămidă și arsură neagră.

Stratul 119 - nivel de umplutură provenit de la o demolare. Este un sol brun-negricios, afânat, care conține bucăți de cărămidă, mortar și pietre.

Stratul 120 - sol brun, afânat, care conține pietricele și bucăți de *cocciopesto*.

Stratul 121 - sol brun, afânat, cu aspect nisipos, care conține lentile galbene, nisipoase și pietricele.

Stratul 122 - sol brun-gălbui, provenit din umplutura canalizării, care conține sticlă, pietre, țigle, cărămidă spartă și pigmenți de arsură.

Stratul 123 - sol negru-gălbui cu aspect lutos.

Stratul 135 - sol negru, afânat, care conține pietre, pietricele, ceramică și pigmenți de arsură neagră.

Stratul 138 - sol negricios, afânat, care conține pietricele și pigmenți de cărămidă.

Stratul 139 - lentilă de mortar gălbui, care conține pietre și bucățele de cărămidă.

Stratul 140 - sol negru-brun, care conține pigmenți de mortar și cărămidă.

Stratul 141 - sol brun, cu aspect lutos, care conține pigmenți rari de mortar.

Stratul 142 - sol brun, afânat, care conține pigmenți de mortar.

Stratul 156 - strat negru lutos amestecat cu sol galben, pe alocuri în lentile compacte. Face parte din amenajarea *agger*-ului, fără materiale. A fost identificat în casele 11 și 12.

Fig. 1. Plan de încadrare în zonă.

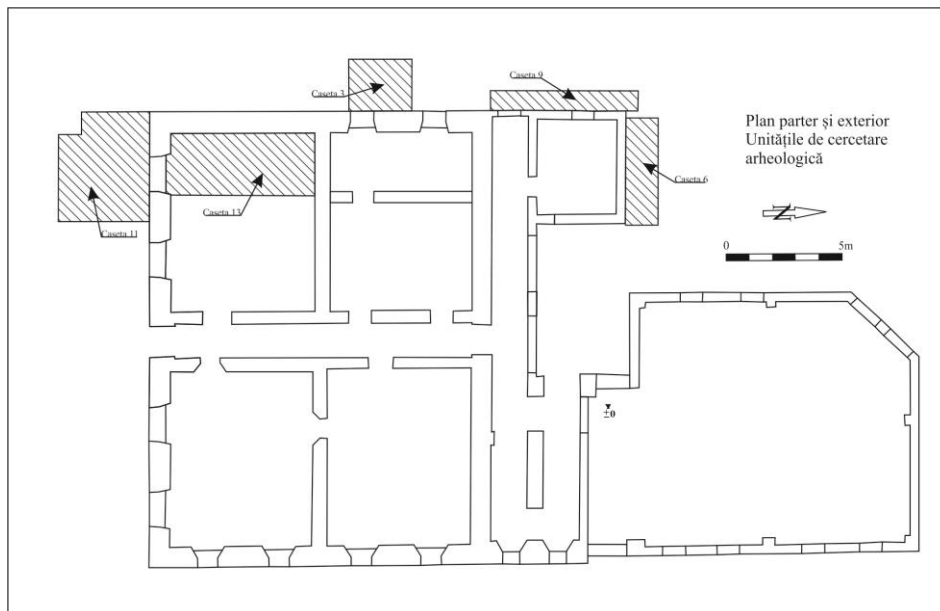

Fig. 2. Poziționarea unităților de cercetare.

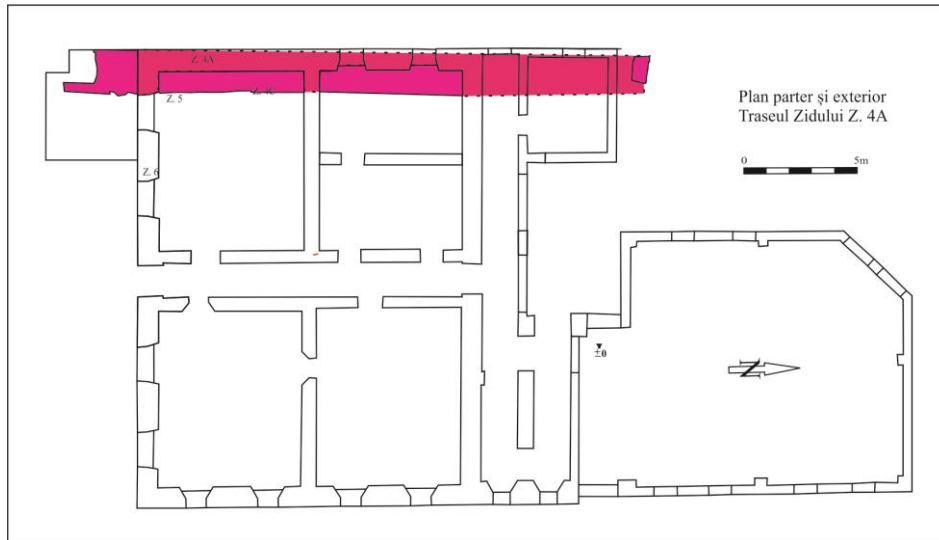

Fig. 3. Reconstituirea traseului Z. 4A (etapa postromană).

Fig. 4. Caseta 11, grund.

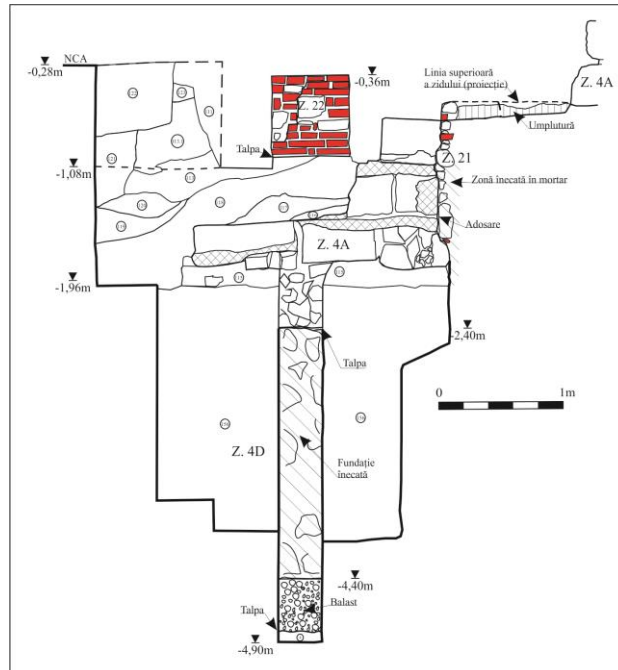

Fig. 5. Caseta 11, Profil intermediar de Vest, Parament Est, Z. 4A, Z. 4D, Z. 22.

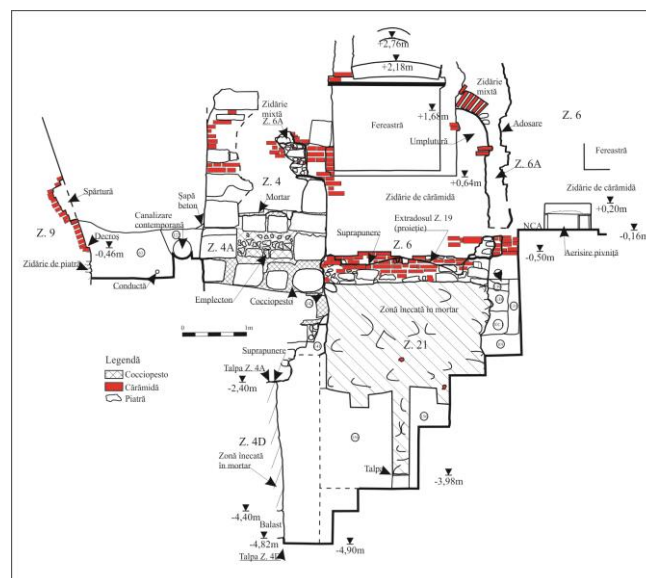

Fig. 6. Caseta 11, Profil de Nord, Parament Sud, Z. 6, Z. 21, secțiune prin Z. 4A.

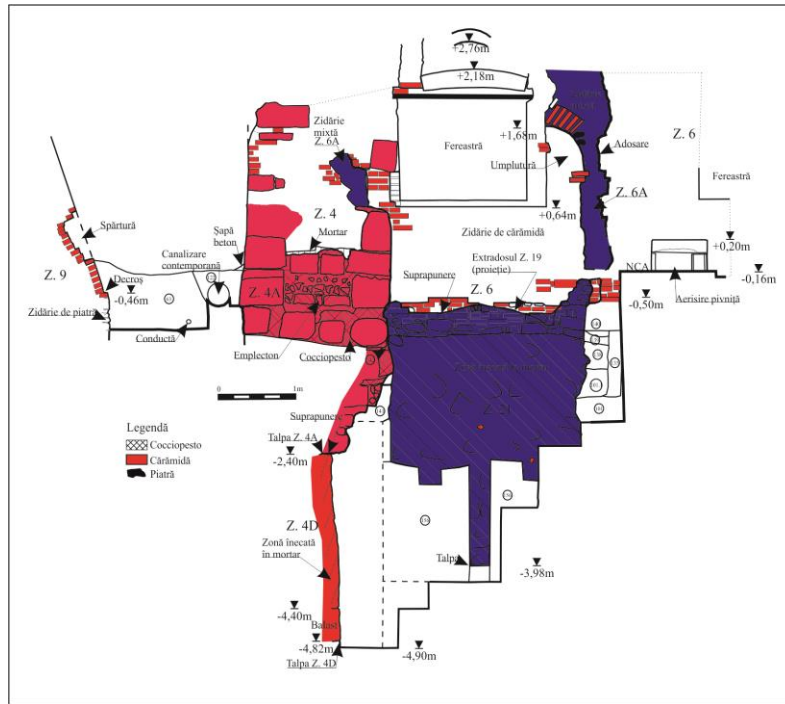

Fig. 7. Caseta 11, etapele istorice identificate.

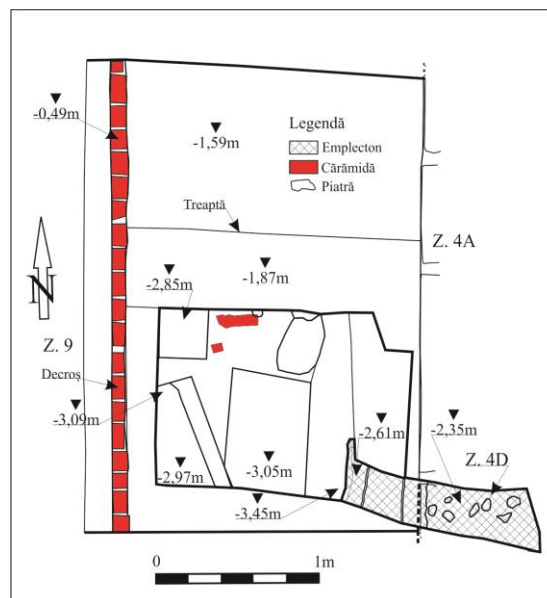

Fig. 8. Caseta 3, grund.

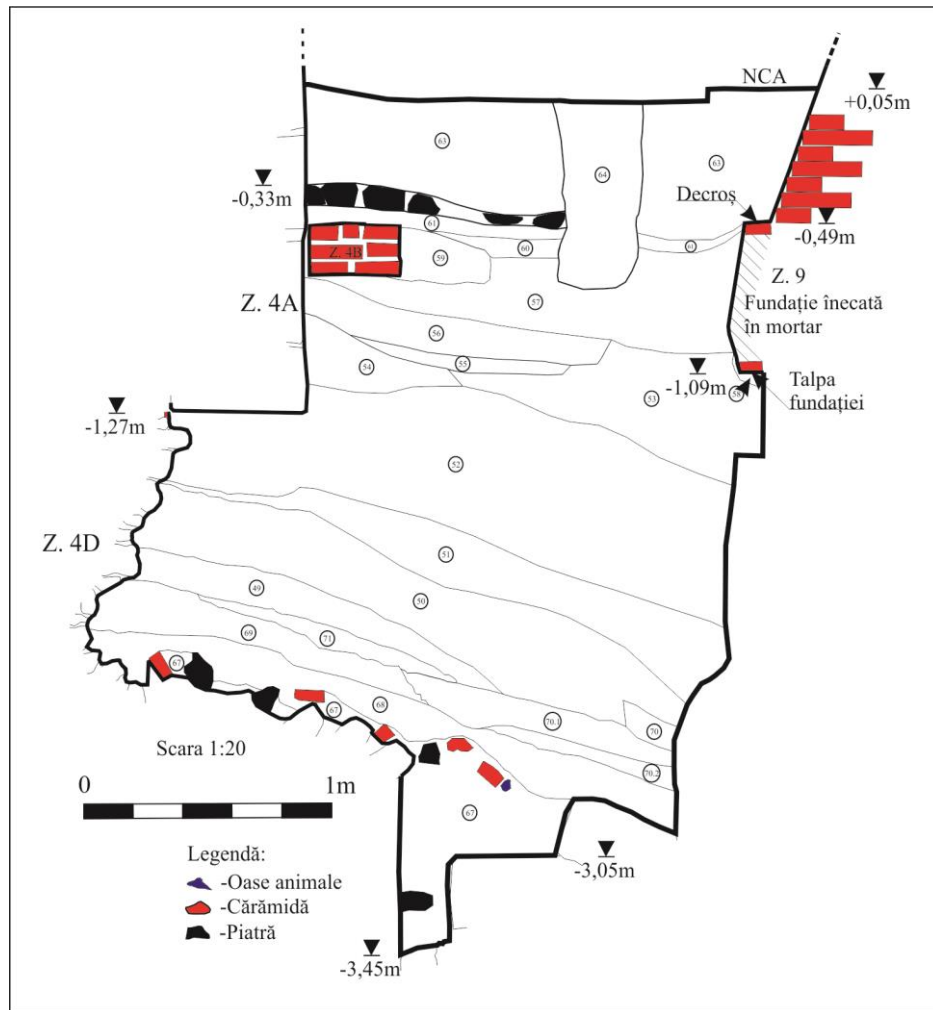

Fig. 9. Caseta 3, profil de Sud.

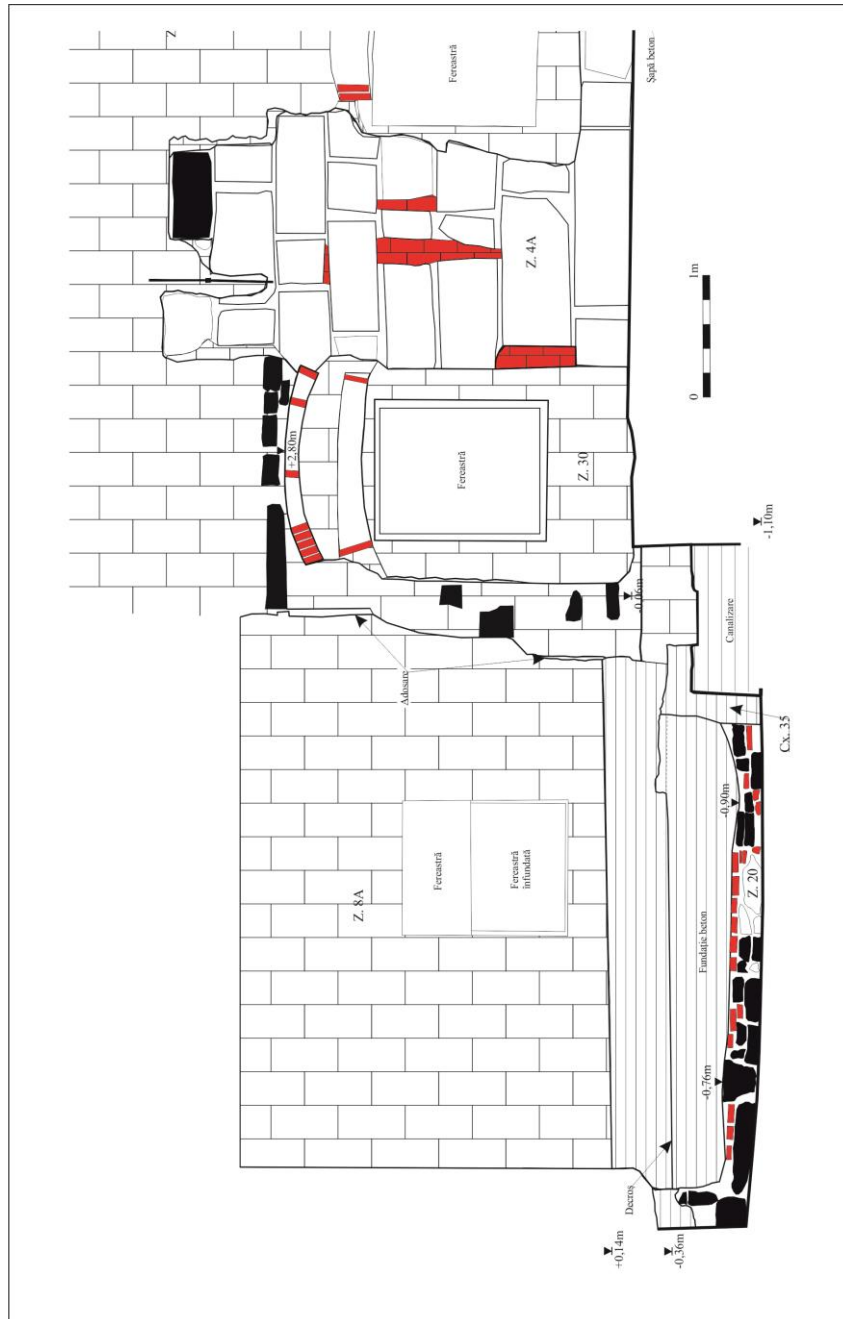

Fig. 10a. Faada de Vest a clădirii, jumătatea de Nord;
Casetă 9, Parament Vest, zidurile Z. 4, Z. 4A, Z. 8A, Z. 20, Z. 30.

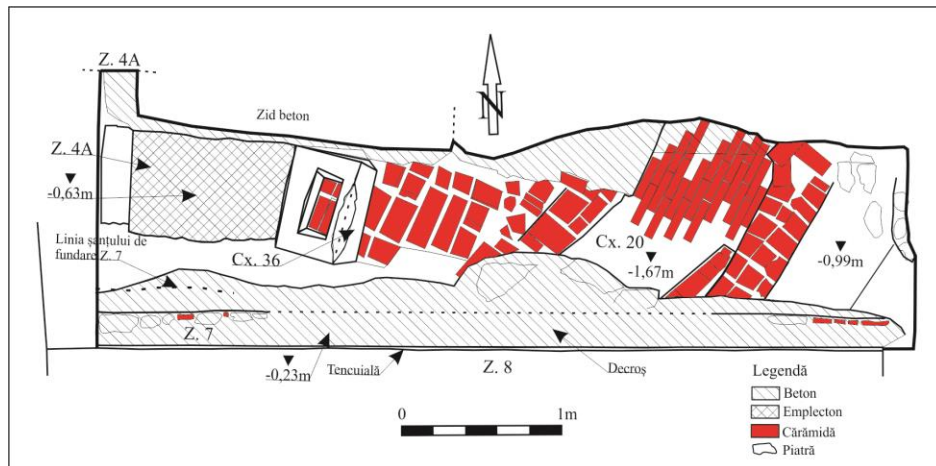

Fig. 11. Caseta 6, grund.

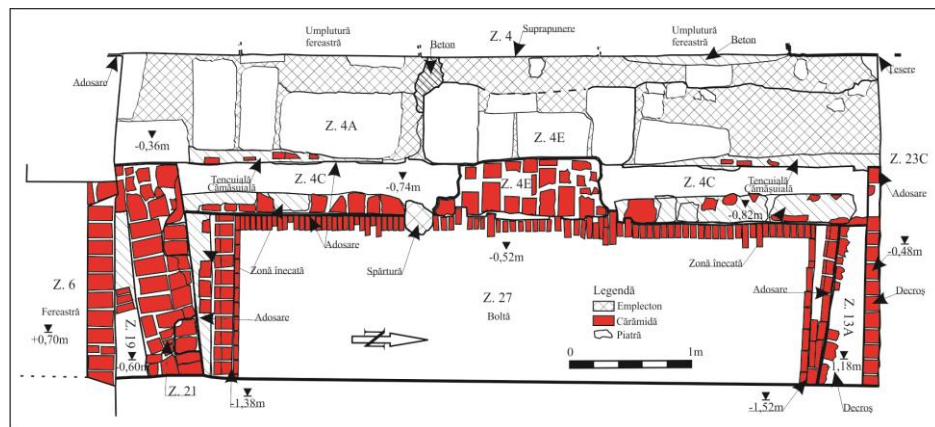

Fig. 12. Caseta 13, grund.

Fig. 13. Imagini foto Caseta 11; **a-b)** fundația Z. 4D, Parament de Est; **c)** Z. 4A, Parament de Est; **d)** imagine generală cu sistemul de asigurare a pereților; **e)** secțiune transversală pe Z. 4A surprinsă în Paramentul de Sud al Z. 6.

Fig. 14. Imagini foto cu Paramentul de Vest al Z. 4A identificat după îndepărtarea cămășuielii Z. 4.

Fig. 15. Imagini foto Caseta 3; **a)** Profil de Sud, jumătatea superioară; **b)** Profil de Sud, jumătatea inferioară; **c)** grund cu nivelul de dărâmtură a Z.4D; **d)** grund final; **e)** Z. 4A, Parament de Vest; **f)** Z. 4A, detaliu cu piatra profilată reutilizată în talpa zidului; **g)** sondaj pentru Z. 4D.

Fig. 16. Caseta 6, Z. 4A surprins pe grundul secțiunii.

Fig. 17. Caseta 13, traiectul Z. 4A identificat în interiorul clădirii.

Fig. 18. Imagini foto cu zidul fortificației bizantine din sec. VI de la Durostorum (Silistra, Bulgaria); a) generală; b) detaliu.

Fig. 19. Fragmente ceramice postromane descoperite în stratul 68.